

Дж.К. Картер

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ ТА ІНСТИТУТ КЛАСИЧНОЇ АРХЕОЛОГІЇ. ДЕЯКІ ПІДСУМКИ АМЕРИКАНСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ СПІВПРАЦІ

Статтю присвячено підсумкам українсько-американського проекту з вивчення і збереження пам'яток Херсонеса Таврійського та його сільськогосподарської території.

Інститут класичної археології Техаського університету (ІКА) з 1994 р. є постійним партнером Національного заповідника «Херсонес Таврійський» (НЗХТ). Із самого початку ІКА був глибоко зацікавлений у нерідко драматичному процесі збереження Херсонеса для майбутніх поколінь і тісно співпрацював із заповідником, Міністерством культури України та севастопольською міською владою аби повернути до цієї унікальної історичної та археологічної пам'ятки увагу міжнародної спільноти та міжнародних фондів агенцій. Інтереси ІКА — як академічні, так і філантропічні. Адже робота в Херсонесі дає можливість вивчати одну із важливих світових археологічних пам'яток і зробити свій внесок у її збереження. Ми надзвичайно пишаємося тим, що стали свідками перших років незалежності України і своєю співпрацею із заповідником допомогли зблизити наші країни та відіграти свою посилену роль у розбудові незалежної України (рис. 1).

Інститут класичної археології, заснований 1974 р., — це дослідницький підрозділ Коледжу гуманітарних наук Техаського університету в м. Остін. Нині до його роботи залучено багато працівників у місті Остін та науковців і консультантів з усього світу. Основні інтереси досліджень його співробітників, окрім недавно розпочатої роботи у Херсонесі, включають довготривалі проекти на півдні Італії, у грецьких колоніях — Метопонті й Кротоні. ІКА фінансують приватні філантропічні організації США, зокрема, Гуманітарний інститут Паккарда (Packard Humanities Institute) (ГПІ) — відома в США фундація, яка підтримує дослідження з гуманітарних наук, серед яких збереження відомих археологічних пам'яток. За підтримки ГПІ та інших донорів ІКА за останнє десятиліття прямо та опосередковано залучив до проектів, пов'язаних із Херсонесом, майже 6 млн. доларів США.

За період з 1994 до 1999 рр. ІКА спонсорував і брав участь у спільних археологічних розкопках на хорі Херсонеса, відзначив першорядне культурне та історичне значення цього рідкісного збереженого свідчення античного сільського життя та підтримав зусилля Національного заповідника

«Херсонес Таврійський» у його охороні. У 1996 р. ІКА взяв на себе зобов'язання, а з 2000 р. у співпраці зі співробітниками заповідника активно підтримує заходи Міністерства культури та інших українських організацій, спрямовані на збереження розкопаних земельних ділянок на хорі з метою створення за міжнародними зразками унікального археологічного парку цієї давньої сільськогосподарської території. Результатами роботи ІКА стали гранти на дослідження від Міжнародного управління досліджень та обміну (International Board of Research and Exchanges) у Вашингтоні (МУДТО), фундації Брауна, Догерті та Мартел у Техасі. Для розширення програм зі збереження було залучено внески від Світового фонду пам'яток «Фонду взаємного порозуміння» (Trust for Mutual Understanding) Рокфеллера та фундації Самьюела Креса у Нью-Йорку. У 1996 р. Світовий фонд пам'яток за поданням ІКА погодився включити Херсонес у свій список 100 пам'яток, що знаходяться у найбільшій небезпеці, де він залишався п'ять років поспіль (поряд із Помпеями, Ангкор Ват, Великою стіною у Китаї та ін.).

За період з 1994 до 1999 р. фінансовий внесок ІКА на потреби Херсонеського заповідника був досить вагомим: дарування обладнання, оплата поїздок на закордонні конференції науковців заповідника та внески на утримання його структур. З того часу як Гуманітарний інститут Паккарда почав надавати підтримку заповіднику «Херсонес Таврійський», допомога ІКА зросла до рівня, що може охоплювати кожен аспект діяльності за-

Рис. 1. Херсонеське городище, вигляд з повітря. Фото К. Вільямса

© ДЖ.К. КАРТЕР, 2006

повідника. Так, за останні 5 років щорічні грошові внески ІКА зросли у 10 разів, порівняно з попередніми роками.

Значний внесок у ці зусилля зробили Посол США Вільям Грін Міллер та його дружина Сузанн, які часто відвідували Херсонес протягом свого посадового строку (1993—1997 рр.) і роблять це нині. Крім того, вони в своїй резиденції у Києві регулярно влаштовували прийоми та лекції про Херсонес, представляючи його Україні та міжнародній спільноті.

Основна мета працівників заповідника, яку поділяють і науковці ІКА, — надання Херсонесу статусу Пам'ятки Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, переваги чого очевидні. Для заповідника це означатиме збільшення можливостей міжнародного фінансування та гарантію уникнення забудови заповідних територій на майбутнє. Для м. Севастополя це буде також позитивним явищем і відіб'ється на створенні нових робочих місць, пов'язаних із розвитком міжнародного туризму. Для України в цілому статус Херсонеса як Пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО суттєво поліпшив би міжнародний імідж країни, де зародилася одна із найдавніших демократій світу та є глибокі християнські корені.

З 2001 р. ІКА за підтримки Гуманітарного інституту Паккарда спонсорував та брав участь у численних проектах розкопок та консервації на Херсонеському городищі та хорі, для роботи на яких залучалися як фахівці, так і студенти-археологи з усієї України. ІКА спонсорував щорічну участь у розкопках студентів із Києва, Сімферополя та Харкова. Магістерська програма «Археологія та давня історія України» Національного університету «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА Керівник проф. Л.Л. Залізняка) передбачає регулярну практику студентів у Херсонесі.

Тривала співпраця Інституту класичної археології Техаського університету та Магістерської програми «Археологія та давня історія України» НаУКМА розпочалася у липні 2001 р., коли студенти вперше взяли участь у розкопках в Херсонесі. Угода з НаУКМА, підписана у липні 2002 р., передбачає кілька напрямів співпраці, зокрема, спільні публікації та підтримка навчання з археології у НаУКМА, як і згадану вже щорічну участь студентів у розкопках. З 2002 р. ІКА встановив щорічні стипендії для найкращих студентів-археологів НаУКМА та надав комп'ютерну техніку для зазначеної програми. А у 2005 р. директор ІКА Дж. Картер з нагоди 390-ї річниці НаУКМА зобов'язався відремонтувати та обладнати кабінети програми, що позитивно вплине на підготовку фахівців-археологів у цьому відомому університеті України.

З 2003 р. ІКА, магістерська програма НаУКМА, Інститут археології НАН України за підтримки

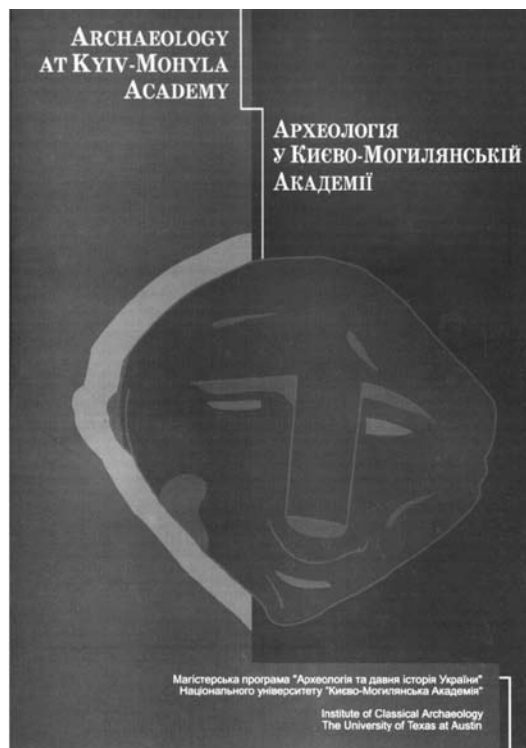

Рис. 2. Обкладинка збірки «Archaeology at Kyiv-Mohyla Academy / Археологія у Києво-Могилянській Академії».

Гуманітарного інституту Паккарда готували спільне видання під назвою «Археологія у Києво-Могилянській Академії» англійською та українською мовами. Наприкінці 2005 р. побачив світ перший випуск цієї збірки (рис. 2), мета якої — донести дослідження українських та закордонних археологів, що працюють в Україні, до міжнародної аудиторії та ознайомити її з останніми відкриттями і досягненнями в археології України.

Співпраця є корисною для обох інституцій. Літня практика в Херсонесі дає українським студентам доступ до нових методів археологічних досліджень і водночас занурює їх у міжнародне оточення. А студенти з США та інших країн отримують унікальну можливість дізнатися від своїх однолітків про культуру, історію та мови України. Серйозні дискусії з приводу археологічної теорії та практики часто затягуються до пізнього вечора. Спілкування між усіма студентами, українськими та міжнародними фахівцями, які беруть участь у різноманітних археологічних проектах на пам'ятці, є окремою важливою перевагою співпраці. Студенти відвідують лекції та здобувають шанс особисто попрацювати із фахівцями.

У херсонеському спільному проєкті беруть участь також студенти з Таврійського національного університету та Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, а також студенти та фахівці з різних країн: Великої Британії, Австралії, Італії, Німеччини, Росії і багатьох схід-

ноєвропейських держав. За останні 5 років у польових проєктах щорічно працювали загалом 60—100 осіб, окрім працівників заповідника та місцевих жителів, залучених до робіт. Фахівці, українські та закордонні, у галузях консервації (пам'яток, об'єктів, документів та книг), управління культурною спадщиною, планування і таких наукових археологічних досліджень, як палеоботаніка, археозоологія, антропологія, були залучені до участі у проєкті в Херсонесі за повної фінансової підтримки ІКА.

Однією з основних потреб заповідника було сучасне устаткування для зберігання і вивчення здобутих археологічних матеріалів. За допомоги ГПП протягом 2003—жовтня 2005 рр. «Херсонес Таврійський» отримував сучасне обладнання — перше й єдине, яке з'явилося в заповіднику з дореволюційних часів. Нині ГПП розглядає пропозицію ІКА щодо укомплектування лабораторії з консервації сучасним обладнанням і організації навчання музейних працівників заповідника каталогізації та консервації. Мета цих зусиль — самодостатній персонал, що складається виключно з громадян України.

Так чи інакше, зусилля ІКА за останніх 5 років допомогли у досягненні важливішої мети — створення інституції та пам'ятки, вартіх визнання світовою науковою спільнотою. Щоб допомогти заповіднику досягнути цієї мети, ІКА надав ресурси для залучення таких відомих у світі експертів у галузях охорони історичних пам'яток та управління культурною спадщиною, як Г. Клір (колишній координатор програми Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО) та архітектор з охорони пам'яток Г. Солар, одна з багатьох посад якого — головний консультант в Ізраїльському уряді з археологічних пам'яток Єрусалиму. Нині пан Г. Солар є членом колегії ІКОМОСу, міжнародної агенції, що розробляє рекомендації ЮНЕСКО щодо номінантів на включення в Список всесвітньої спадщини. Обидва експерти неодноразово відвідували Херсонес і дбають про те, аби Херсонес став гідним включення до Списку всесвітньої спадщини, а його співробітники піднесли організацію охорони культурної спадщини цієї пам'ятки до рівня міжнародних стандартів. Ці професійні фахівці отримали повну підтримку з боку адміністрації Національного заповідника «Херсонес Таврійський», Міністерства культури та Національної комісії України у справах ЮНЕСКО, а також повний доступ до потрібної інформації.

ІКА заохочуватиме уряд України сприяти розбудові Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і охороні пам'яток Херсонеса. Нинішня підтримка заповідника з боку ГПП, ініційована ІКА, є абсолютно винятковою, але так буде не завжди. Пам'ятка нагально потребує додаткових ресурсів — крім тих, що ІКА може надати за короткий пері-

од, — для дослідження, консервації, ремонту та зарплат, особливо для співробітників, що займаються консервацією. Сьогодні необхідно створити на місці довгостроковий план з урахуванням того, що Херсонес буде включено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Адже узгодження джерел фінансування з боку уряду та ІКА допоможе скоригувати державну та приватну підтримку задля якнайкращого використання та охорони пам'яток Херсонеса і плідної роботи його дослідницьких кадрів.

До 1992 р. археологічні дослідження ІКА були зосереджені на хорах грецьких колоній на Заході, в Метапонті та Кротоні, на узбережжі Південної Італії, що й до сьогодні залишається важливим аспектом наукових досліджень інституту. Після здобуття Україною незалежності 1991 р. нарешті стало можливим відвідати найкраще збережену з усіх грецьких центрів хору в околицях Херсонеса, дослідження якої українськими та російськими вченими, розпочаті ще 1910 р., були майже невідомі на Заході. Отже, природно, що перші спільні розкопки ІКА та Національного заповідника «Херсонес Таврійський» пройшли на хорі. Для роботи було обрано ранньоелліністичну садибу 151, розташовану на найбільш збереженій території античних сільськогосподарських ділянок та ландшафтів площею приблизно 150 га на заході центрального району Гераклеїського півострова. В межах цієї території розташовано 9 античних садиб, на кількох з яких вже проводилися розкопки, рештки античних стін та системи доріг, поховання вздовж схилу Юхаріної балки. Всі ці пам'ятки становлять зону важливого історичного та археологічного значення, яку, сподіваємося, буде збережено для нащадків на території археологічного парку, який планується створити.

Розкопки садиби 151 почалися в червні 1994 р. і тривали в 1995—1996 рр. (рис. 3). Об'єднана експедиція під керівництвом Г.М. Ніколаєнко та Дж. Картера була сформована зі студентів-археологів США, Західної Європи та волонтерів із Росії. Планування та структура садиби, особливо добре збереженої, аналогічна іншим подібним пам'яткам на Гераклеїському півострові. Перший поверх будівлі було зроблено зі звичного в цій місцевості вапняку, а другий — із саману. Цю маленьку і симетричну в плані споруду розташовано навколо центральної башти, оточеної з трьох боків подвір'ям, була місцем проживання, центром виноробства та складом, а також схованкою в часи небезпеки з кінця IV до початку II ст. до н. е. Тут вшановували Діоніса та Геракла, про що свідчать знахідки теракот та ніша, зроблена в північно-східній зовнішній стіні башти (рис. 4).

Подальші спільні археологічні дослідження на хорі було сконцентровано на висоті, відомій

Рис. 3. Садиба 151 після закінчення розкопок. Фото К. Вільямса

під назвою Безіменна. Вона розміщується на південному кордоні хори, на пагорбі, з якого відкривається чудовий краєвид на Балаклавську долину. Обриси стін, що утворювали квадрат зі стороною 60 м, відомі давно. Пізніше стало очевидно, що це частина великої багатошарової споруди, де життя тривало з часу грецької колонізації до пізньоримського та ранньосередньовічного періодів. За 5 польових сезонів, з 1997 до 2004 р., отримано значну кількість артефактів із місцевої, можливо, догрецької пам'ятки, очевидно, розміщеної неподалік, а також досліджено стіну часів Кримської війни. В результаті геофізичних досліджень було відкрито комплекс стін, що займали весь північний схил пагорба. Шурфування показали, що ці стіни частково датуються щонайменше елліністичним періодом та I—III ст. (рис. 5)

Крім пам'яток хори, окремий загін спільної експедиції з 2001 р. почав розкопки і на території Херсонеського городища, яке існувало з V ст. до н. е. до XV ст. Проте його історія поки що відома лише в загальних рисах. Головне завдання учасників спільного проекту полягало у дослідженні великої території міського кварталу найпізнішого періоду існування міста, датованого XIII ст., а також усіх нижніх шарів цієї території. Особливу увагу планувалося приділити пошуку свідчень економічного життя. Дослідження решток давніх рослин, тварин і людей були значною частиною цієї роботи. Опрацьовані фахівцями дані щодо стану здоров'я та хвороб населення, занять ремеслом і торгівлею, зокрема давньої обробки металу, допоможуть у вивченні специфіки повсякденного життя середньовічного міста, що не проводилася раніше.

Розкопки в південно-східній частині городища, що починалися від великого водосховища пізньоримського-ранньосередньовічного періодів, тривали 4 польові сезони: у 2001 та 2003 рр. під керівництвом Л.В. Седікової та П. Артура

Рис. 4. Теракотове зображення Геракла з розкопок садиби 151. Фото К. Вільямса

Рис. 5. Будівельні залишки на висоті Безіменній. Фото К. Вільямса

(університет Лечче, Італія), а 2004—2005 рр. Л.В. Седікової та А. Рабиновича (Техаський університет). У дослідженнях щорічно брали участь студенти НаУКМА й Таврійського університету (м. Сімферополь), випускники з класичної археології, антропології та історії мистецтва Техаського університету та навчальних закладів США, країн Західної, Східної і Центральної Європи, Південної Африки, а також Австралії (рис. 6). У 2003 р. при підготовці до будівництва лабораторії Паккарда С.Г. Рижов та Дж. Картер розкопали в центральному районі Херсонеса невелику, але надзвичайно інформативну ділянку міста (детальніше див.: Картер

Рис. 6. Водосховище та прилеглі середньовічні житлові квартали. Фото К. Вільямса

1995, с. 168—170; Carter 1997; 1998, с. 133—137; Carter, Crawford, Lehman, Nikolaenko, Trelogan 2000, р. 707—741; Rabinowitz, Yashaeva, Nikolaenko 2002, р. 9—17; 2005, р. 144—157; Thompson 2000, р. 31—42; Trelogan 2000, р. 23—29; 2005, р. 137—143 та ін.).

Співпраця українських науковців, працівників ІКА та фахівців-консультантів здійснювалася в межах проектів, присвячених вивченню органічних решток. Дослідження решток давніх рослин з хори Херсонеса розпочали у 1970-х рр. З.В. Янушевич і Г.М. Ніколаєнко (НЗХТ), а з 2002 р. їх продовжує Г.О. Пашкевич (Інститут археології НАН України) на городищі, а О.П. Жу-равльов (Інститут археології НАН України) та О.К. Каспаров (Інститут історії матеріальної культури, м. Санкт-Петербург) доповнюють картину сільськогосподарської діяльності та природної історії Гераклейського півострова за допомогою вивчення фауністичних решток з розкопаних пам'яток на хорі та городищі.

Геоморфологію та дослідження давнього навколишнього середовища на хорі з 1997 р. протягом вже 5 сезонів проводять П. Легман (ІКА) та К. Кордова (Оклахомський університет) за участю української дослідниці Н.П. Герасименко (Інститут географії НАН України). Серед важливих результатів цієї роботи — картина основних змін рослинності у пізньому голоцені, що стала можливою завдяки діаграмам пилку, датованого за допомогою С¹⁴.

Вивчення опірності та магнітометричні дослідження, проведені працівником заповідника М.Ю. Ніколаєнком та С.В. Шакуро, доповнили дослідження в Юхариній балці та на Каранських висотах, включаючи Безімєнну. У 1998 р. консультант ІКА Д. Гудман досліджував Каранські висоти за допомогою землепроникного радара, що дало змогу зіставити усі методи дистанційного сканування, засновані на земельних обмірах.

Вивчення супутникових знімків Гераклейського півострова з 1960-х рр. і донині показують сліди античної топографії — дороги, що розділяли окремі наділи геометрично поділеної грецької хори. Дж. Трелоган та колеги із Центру космічних досліджень Техаського університету створили тривимірну модель півострова і задокументували поступове руйнування історичного ландшафту, пов'язане зі стрімкою розбудовою м. Севастополя (рис. 7).

Вивчення поліхромних стел та архітектурних деталей із розкопок башти Зинона, проведених заповідником понад 40 років тому, у 1994 р. відновили Дж. Картер та В.М. Даниленко (Таврійський університет, Сімферополь), а найбільш повний каталог підготував і досі продовжує працювати над ним Р. Позаментір (Німецький археологічний інститут, Стамбул) разом із групою дослідників у складі А.В. Буйських (Інститут археології НАН України), П. Перлман (Техаський університет) та архітектора К. Ліпперт з колегами (Німеччина). Сьогодні триває підготовка багатотомного дослідження, присвяченого надгробкам, що зберігають рідкісні та важливі свідчення використання кольору в давньо-грецькому мистецтві.

Антропологічні рештки, знайдені на археологічних пам'ятках, є найпершим свідченням про життя давнього населення на цих об'єктах, але, на жаль, дуже часто це джерело залишається недослідженим. Якщо ці скелетні рештки не розкопувати обережно і не зберігати правильно, вони втрачуть свою інформативність. Одне із завдань спільного археологічного проекту полягало у використанні цього джерела. Розкопки поховань у південно-східному кварталі Херсонеса у контексті середньовічної церкви дали змогу детально вивчити динаміку населення та стан здоров'я мешканців міста. У 2003—2005 рр. у цих розкопках брали участь антрополог Р. Геннеберг (університет Аделаїди, Австралія) та Д.Ю. Пономарьов (Керч), які вже зробили аналізи решток понад 100 осіб, результати яких незабаром будуть опубліковані й відкриють багато нового в історії цього регіону (рис. 8).

Консервація розкопаних комплексів і об'єктів — найперший обов'язок археологів. У Херсонесі це особливо важливо, адже свідчення давнього життя мають бути не тільки збереженими для майбутніх поколінь, а й стати зрозумілими. На жаль, сьогодні ще прикро вражають відвідувачів і дослідників занедбані стіни, порослі травою, та відсутність пояснювальних табличок. Укріпити античні будівлі, розкопані на давньому городищі і хорі ще до закінчення розкопок поставили собі за мету фахівці-реставратори спільного проекту Національного заповідника «Херсонес Таврійський» та ІКА. Роботи з консервації, які проводив ІКА за спон-

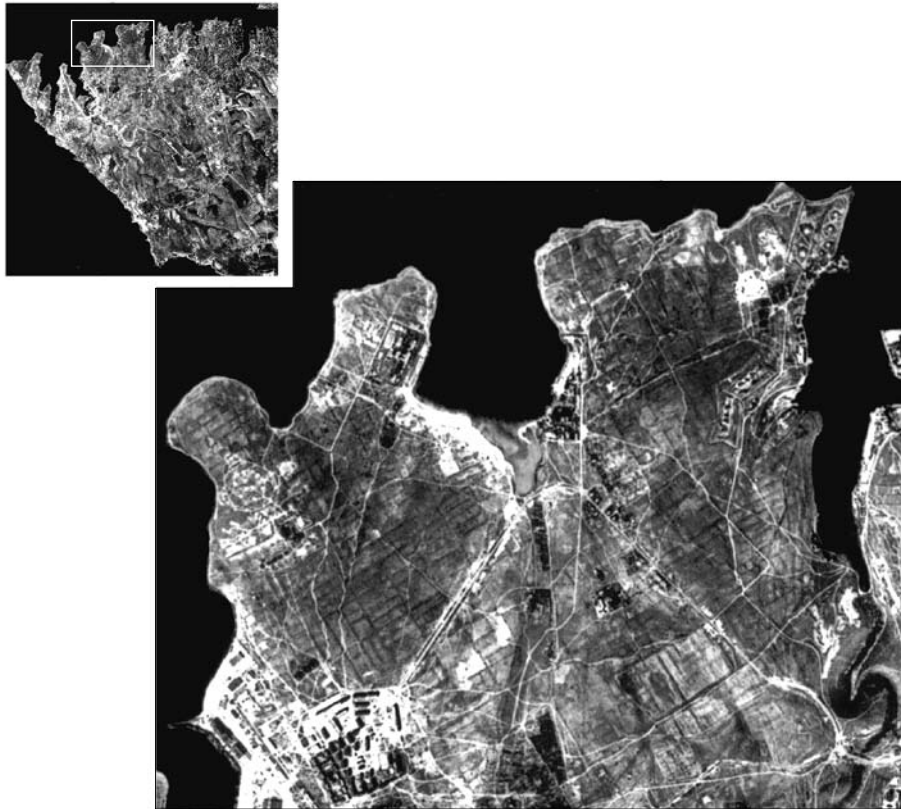

Рис. 7. Вигляд частини Гераклейського півострова зі слідами розмежування. Фото з американського супутника CORONA 1968 р., за Дж. Трелоган

сорської підтримки ГП, набрали великого розмаху. Вони охоплюють усе городище та ділянку на хорі, яка, за планами заповідника, стане частиною археологічного парку античної сіль-ської місцевості.

Сьогодні, як ніколи, у світлі планів занесення Херсонеса до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, потрібно уніфікувати організаційний план та стандартні методики з консервації Херсонеса, а також створити постійну групу місцевих консерваторів.

Це завдання в межах спільного проекту вже почали здійснювати. Так, за останні кілька років група фахівців на чолі з В.Ю. Ніколаєнко успішно відновила на хорі дві античні садиби і працює на третій. На Херсонеському городищі зусиллями Л.В. Седікової та консультанта ІКА К. Кліра було здійснено консервацію південно-східного кварталу навколо великого водосховища і досліджено стан городища в цілому (рис. 9). У цій роботі було використано програму географічних інформаційних систем, розроблену Дж. Трелоган з ІКА та консультантом С. Івом.

За участю консультантів К. Кліра та К. Дейлі відділ реставрації заповідника почав використовувати сучасні методи обробки та збереження артефактів. Співпраця з основними центрами консервації у Києві (Центр консервації та Музей ужиткового мистецтва й архітектури), а та-

кож Гуманітарним дослідницьким центром Техаського університету дала змогу провести додаткове навчання працівників заповідника, зокрема, нових методик консервації, які не використовувалися в Херсонесі раніше, наприклад, консервації каменю та паперу. Фінансували це навчання ГП і «Фонд взаємного порозуміння» (TMU) у Нью-Йорку.

Станом на 1994 р. Херсонеський заповідник зовсім не мав комп'ютерів, а сьогодні тут їх уже 24 (не враховуючи копіювальні машини, сканери та принтери), які через ІКА надав Гуманітар-

Рис. 8. Розчистка поховань у каплиці

Рис. 9. Консервація будівельних залишків у районі Херсонського водосховища. Фото К. Кліра

ний інститут Паккарда. Підтримка ГПП дала змогу ІКА проводити постійні комп'ютерні заняття для працівників заповідника. Талановиті місцеві експерти з інформаційних технологій зробили, знов-таки за підтримки ГПП, довершений каталог безцінної та неусувної документації культурної спадщини Херсонеса з архіву та бібліотеки заповідника.

Національний заповідник «Херсонес Таврійський» володіє багатим архівом та бібліотекою, де зберігаються задокументовані матеріали розкопок та дослідження Херсонеса. Автентичні плани, малюнки, фотографії, щоденники та звіти, багато з яких неопубліковані, існують у «єдиному примірнику». Перший стимул до створення проекту «Мегарика» надійшов від завідувача бібліотеки заповідника Л.О. Гриненко та блискучого молодого фахівця з комп'ютерних технологій О.В. Вертолицького. Гленн Мак з ІКА працював з ними, аби розвинути амбітний та надзвичайно успішний проект, в межах якого унікальні скарби було відскановано. Постачання обладнання та фінансування проекту здійснив ГПП. Трагічна смерть Олега Вертолицького у 2002 р. стала великим ударом, але «Мегарика» продовжує роботу і нині. На момент написання цієї статті група «Мегарики» створила високоякісні цифрові записи на DVD понад 800 археологічних звітів, 3000 негативів на склі та повну колекцію старовинних мап заповідника, планів та малюнків. База даних «Мегарики» містить понад 150 000 цифрових документів. Сьогодні науковці можуть працювати над цифровими копіями, не завдаючи шкоди оригіналам. Деякі матеріали заповідник з часом зробить доступними більш широкій аудиторії через Інтернет.

Коли у 2003 р. Міністерство культури України замовило перехід на цифрові носії музейним архівам та бібліотекам, Національний заповідник «Херсонес Таврійський» був лідером у цій галузі й визнаний Міністерством культури взірцем для

усієї України. Саме ці документи з 2003 р. стали об'єктом спеціальної програми з консервації та реставрації у межах «Мегарики». Піонерні зусилля були відзначені у 2003 р. на основній конференції з консервації у Києві та спеціальній конференції і семінарі в Херсонесі, проведених за фінансової підтримки МУДТО.

ІКА через проект «Мегарика» та за значної фінансової підтримки ГППу взяв на себе постійне зобов'язання модернізувати процеси дослідження, фіксації та організації археологічних джерел заповідника. Перша фаза цього процесу (2000 р.) полягала у наданні доступу до Інтернету, встановлення певної кількості комп'ютерів та проведення комп'ютерного навчання для працівників заповідника. Друга стадія (2001—2004 рр.) передбачала створення цифрового архіву найбільш рідкісних та найчастіше запитаних об'єктів архіву та бібліотеки. Окрім того, група «Мегарики» створила 9 спеціалізованих програм управління базою даних для негативів, планів, книг, статей, археологічних звітів, каталогів фондів та консервації книг. Цей всеохопний підхід поширюється й на комп'ютерне забезпечення заповідника. Це, а також інше обладнання, надане відділам заповідника, забезпечує безперервний доступ до Інтернету. Створено локальну комп'ютерну мережу та, звичайно ж, проведено необхідне навчання для використання різних комп'ютерних операцій. Фінансування проекту «Мегарика»: виплату зарплат програмістам та спеціалістам зі сканування, надання обладнання, навчання комп'ютерній грамоті, забезпечення доступу до Інтернету — все це проводить ІКА. В результаті спільних зусиль вдалося перетворити заповідник на інституцію, що використовує у роботі найпрогресивніші інформаційні технології. Сподіваємося, що важливість зазначених змін, які забезпечують успішну діяльність Національного заповідника «Херсонес Таврійський», будуть помічені Міністер-

ством культури України, і продовжить постійне фінансування з метою розвитку технологічної інфраструктури заповідника в майбутньому.

Будівництво першої сучасної споруди заповідника, названої лабораторією Паккарда на згадку про дар Гуманітарного інституту Паккарда Україні, було закінчено наприкінці літа 2005 р. Цей сучасний будинок має кілька призначень, зокрема вивчення, консервацію та збереження археологічних матеріалів, а також такий необхідний простір для кабінетних досліджень. Лабораторію збудовано на місці монастирської лазні XIX ст. Оскільки незадовільний стан попередньої будівлі виключав будь-яке її відновлення, було вирішено її знести та спорудити на тому місці новий будинок (рис. 10). Нині новий корпус має півтора поверхи під землею для зберігання археологічних знахідок та один надземний поверх із галереєю для дослідження матеріалів зі спільних розкопок ІКА та заповідника. Достатня кількість простору, доступ до комп'ютерів та Інтернету створить ідеальні умови для праці.

Зведення лабораторії Паккарда розв'язало низку таких нагальних проблем, як обмежена кількість простору для цілорічних досліджень, тимчасові сховища для знахідок та потреба у довготривалому безпечному зберіганні унікальних елліністичних поліхромних надгробних стел античного Херсонеса, що розміщувалися у попередній будівлі, та грецьких і латинських написів. Будівлю обладнано пристроями, що фіксують режим середовища для збереження оптимальних умов для стел, офіційно визнаних «національним скарбом» України. Нині на першому поверсі лабораторії готується тимчасова виставка стел. Археологічні пам'ятки, знайдені під час розкопок, що передували будівництву, законсервовано під північною частиною лабораторії. Це частина будинку XIII ст., що перекидає споруди римського та грецького періодів. А конструкція нової лабораторії дає змогу експонувати рештки давніх споруд, розміщених під нею.

Сьогодні давньогрецька сільська місцевість археологічно відома за кількома пам'ятками на землях навколо Середземного та Чорного морів, серед яких хора Херсонеса, можливо, за винятком хори Метапонта у Південній Італії, є найкраще збереженою та задокументованою. Зацікавленість у дослідженнях та охороні пам'яток хори привела ІКА до Херсонеса у 1992 р. і саме це підтримує інтерес та співпрацю з науковцями заповідника. Ідея створення парку на хорі Херсонеса, яка належить Г.М. Ніколаєнко, отримала підтримку з боку ІКА. Попередні плани усієї хори у 2001—2002 рр. створили Г.М. Ніколаєнко, архітектори ІКА К. Холідей та А. Малданадо за значної фінансової підтримки з боку

Рис. 10. Будинок лабораторії Паккарда в Херсонесі. Фото К. Вільямса

ГП. Подальше детальне планування та складання кошторису було зосереджено на території хори, площа якої становить майже 150 га в районі Юхариної балки на Гераклеїському півострові. У 2004 р. до цього проекту консультантом приєднався всесвітньо визнаний спеціаліст з охорони пам'яток, архітектор Г. Солар.

План парку передбачає створення інформаційного центру для відвідувачів біля входу, аби підготувати їх до подорожі античними сільськогосподарськими садибами та іншими пам'ятками цієї значної території. Ділянка запланованого парку міститиме 9 зразків відомих херсонеських «сільських мастків». Знайомство з парком відбуватиметься за допомогою виставок та лекцій у малій лекційній залі на такі теми, як сільське життя в античні часи, палеоботанічні дослідження та археологічна польова практика, а також екскурсій до цікавих місць — відвідування розкопок та консерваційних проектів. Нещодавно парк хори Херсонеса отримав значну підтримку завдяки Указу Президента України В.А. Ющенка від 10 жовтня 2005 р., де сформульовано вимогу збереження усіх визначених археологічних ділянок на хорі загальною площею близько 400 га.

Публікація результатів спільних археологічних досліджень ІКА та Національного заповідника «Херсонес Таврійський» є важливою складовою українсько-американської співпраці. Заплановані видання, присвячені розкопкам на хорі та городищі. Просувається підготовка індивідуальних наукових досліджень, наприклад, результатів розкопок сільськогосподарських садіб у Юхариній балці, земельної ділянки 151, сільського поселення на Безіменній висоті та досліджень на городищі. Завершуються дослідження поліхромних надмогильних стел та архітектурних деталей з ранньоелліністичного некрополя.

Внаслідок ізоляції Херсонеса протягом більшої частини XX ст. ця важлива пам'ятка була фактично не відома для аудиторії поза межами

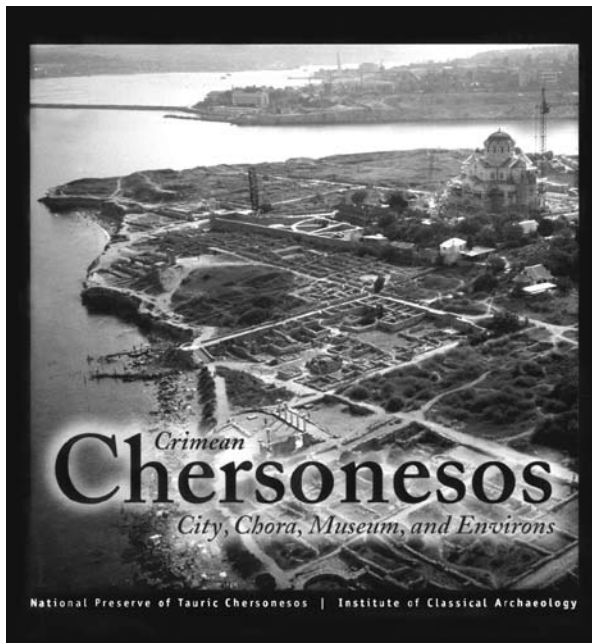

Рис. 11. Обкладинка книги «Кримський Херсонес»

СРСР та України, адже навіть тут не дозволялося публікувати фотографії або інші, більш ніж схематичні мапи і плани.

Першим спільним виданням ІКА та Національного заповідника «Херсонес Таврійський» стала добре ілюстрована книга «Crimean Chersonesos, City, Chora, Museum and Environs» («Кримський Херсонес, місто, хора, музей та околиці») (Crimean 2003), що вийшла друком 2003 р. (рис. 11). Монографія покликана представити пам'ятку міжнародній спільноті — як науковцям, так і пересічним людям. Цей «довершений огляд» — як називає його І. Гейнс — доступний широкому колу читачів, з деталізованими посиланнями, що підтверджують його належність до глибокого дослідження... Мета авторів сягає навіть далі, оскільки книга складає частину оптимістичного бачення розвитку Херсонеса та його околиць» (детальніше див.: Науес 2004, р. 711—713).

Незабаром побачать світ і наклади перекладів книги українською та російською мовами, над якими працюють спеціалісти ІКА та їхні українські колеги С.І. Теленкова, М.І. Храпунов та В.М. Зубар.

Фонд «Підтримка Херсонеса» (ПХ), створений ІКА в м. Севастополі у 2001 р., є неприбутковою організацією. Він скеровує основну допомогу ІКА Національному заповіднику «Херсонес Таврійський» із сумлінним дотриманням усіх вимог українського законодавства. ПХ організовує та фінансує наукові дослідження та видання, технічне забезпечення заповідника у формі придбання та обслуговування комп'ютерів, телекомунікаційного обладнання та послуг, включаючи Інтернет, купівлю та обслуговування обладнання для консервації археологічних знахідок та об'єк-

тів, консультації провідних фахівців у галузі археологічної консервації та організації розкопок, створення цифрової бази даних бібліотеки й архіву як частини ширшої стратегії збереження колекцій та покращення доступу до них науковців. У 2003—2005 рр. під керівництвом Т. Бушнелль та директора ПХ К.Є. Кручиніної фонд успішно здійснив спорудження лабораторії Паккарда. Також фонд бере участь у розробці проекту створення археологічного парку на території античної хори Херсонеса, який зберігатиме рештки давнього сільськогосподарського життя та водночас всебічно ознайомлюватиме з ним екскурсантів та інших відвідувачів.

Фонд «Підтримка Херсонеса» діє як дорадча структура Національного заповідника в охороні культурної спадщини. Протягом останніх двох років ПХ надавав безпосередню допомогу заповіднику та українському урядові в їхніх зусиллях висунути Херсонес у номінанти Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Нині Херсонес перебуває в українському попередньому списку пам'яток культурної та природної спадщини, який буде подано до ЮНЕСКО. Генеральний директор Національного заповідника «Херсонес Таврійський» Л.В. Марченко запросив керівника фонду з американської сторони Т. Бушнелль та Г. Кліра, колишнього координатора Світової спадщини в ІКОМОС (Міжнародний комітет пам'яток), до роботи над розробкою плану з управління заповідником, що є однією із основних вимог для номінації. У цій роботі їм допомагатиме Г. Солар.

Підготовчий етап до номінації включає коротко- та довготривалі стратегії задля забезпечення правильного використання пам'ятки науковцями та широким загалом. Зокрема, цей план повинен передбачати обслуговування все більшої кількості екскурсантів, адже сьогодні кількість відвідувачів у Херсонесі значно зросла, і це не може безпосередньо не відбиватися на консервації археологічних об'єктів, підтримці туристичних служб, експлуатації землі та природному середовищі. Адже генеральний план розвитку м. Севастополя зосереджує увагу на зростанні туристичної інфраструктури, як найбільшому компоненті його економіки. Унікальність Херсонеса, як підкреслив Г. Клір, полягає у взаємозв'язках античного городища та його хори, і саме завдяки цій рисі, що за-слуговує на «видатну універсальну цінність», він вартий включення до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО. Включення Херсонеса до цього Списку принесе певний зиск не лише Національному заповіднику та м. Севастополь, а й усій Україні. ІКА та ПХ мають за честь бути частиною цього визначного проекту сучасності, що вже почав втілюватися у життя.

Переклад з англійської С.І. Теленкової

- Картер Дж.К.* Хора Метапонта в Лукании и Херсонеса в Таврике // Античные полисы и местное население в Причерноморье. — Севастополь, 1995. — С. 168—170.
- Carter J.C.* The Chora of Chersonesos on the Black Sea and Metaponto in Southern Italy. — Report to P. Flawn, President The University of Texas at Austin. — Austin, 1997. — 28 p.
- Carter J.C.* The Chora of Chersonesos. Site 151-the Finds // Хсб. — 1998. — Вып. 9. — С. 133—137.
- Carter J.C., Crawford M., Lehman P. et al.* The Chora of Chersonesos in Crimea, Ukraine // AJA. — 2000. — 104, № 4. — P. 707—741.
- Crimean Chersonesos. City, Chora, Museum, and Environs.* — Austin, Texas, USA, 2003. — 232 p.
- Haynes I.* Introducing Chersonesos // Journal of Roman Archaeology. — 2004. — Vol. 17. — P. 711—713.
- Rabinowitz A., Yashaeva T., Nikolaenko G.* The Chora of Chersonesos. Excavations at Bezimenna, 2002 // The Study of ancient Territories. Chersonesos and Metaponto: 2002 Annual Report. — Austin, 2002. — P. 9—17.
- Rabinowitz A., Yashaeva T., Nikolaenko G.* The Chora of Chersonesos: Excavations at Bezmyannaya, 2002 // Archaeology at Kyiv-Mohyla Academy/ Археологія у Києво-Могилянській Академії. — К., 2005. — P. 144—157.
- Thompson S.* 2000 Excavation Season at Bezmyannaya in the Territory of Greek Chersonesos // The Study of ancient Territories. Chersonesos and Metaponto: 2000 Annual Report. — Austin, 2000. — P. 31—42.
- Trelogan J.* Remote Sensing and GIS in the Chora of Chersonesos // The Study of ancient Territories. Chersonesos and Metaponto: 2000 Annual Report. — Austin, 2000. — P. 23—29.
- Trelogan J.* The Ancient Chora of Chersonesos: Remote Sensing and Geographic Information Systems for its Study and Protection // Archaeology at Kyiv-Mohyla Academy/ Археологія у Києво-Могилянській Академії. — К., 2005. — P. 137—143.

Одержано 28.02.2006

J.C. Carter

TAURIC CHERSONESOS AND THE INSTITUTE OF CLASSICAL ARCHAEOLOGY: SOME RESULTS OF THE AMERICAN-UKRAINIAN COLLABORATION

The article describes the results of over a decade of activity of the Institute of Classical Archaeology (ICA) at the University of Texas at Austin aimed at the study and preservation of monuments of Tauric Chersonesos, as well as ICA's collaboration with the National Preserve of Tauric Chersonesos, the Ministry of Culture of Ukraine, and other institutions. This work became possible thanks to the substantial financial support of the Packard Humanities Institute (PHI), as well as the International Board of Research and Exchanges (IREX) in Washington, D.C., the Brown, Dougherty, and Martel Foundations in Texas, the Trust for Mutual Understanding and the Samuel Kress Foundation in New York. Altogether, donors have made contributions of almost 6 million US dollars to support projects at Chersonesos.

This support has helped to realize a number of successful archaeological and conservation projects in Chersonesos with the participation of international specialists in paleobotany, archaeozoology, geomorphology, paleoenvironmental studies, remote sensing, and physical anthropology. This kind of collaboration is essential not only for the study of the monuments, but also for the training of the Preserve's staff, as well as students in archaeology, including those from Ukrainian universities.

Since 2001 students of the Master's program in «Archaeology and Ancient History of Ukraine» at the National University of Kyiv-Mohyla Academy (NaUKMA) have been participating in ICA's joint excavations with the National Preserve. An agreement with NaUKMA, signed in June 2002, outlines several areas of cooperation. Dr. Joseph C. Carter, director of ICA, has established several grants for the most advanced students of archaeology and has donated computer equipment to the Master's program. In 2005, on the occasion of NaUKMA's 390th anniversary, Dr. Carter voiced his commitment to improve the current classrooms and teaching equipment, thereby assuring high-quality training for Ukrainian students in archaeology at Kyiv-Mohyla Academy.

The following joint American-Ukrainian projects are conducted at Chersonesos: excavation in the ancient city and chora, conservation and restoration of monuments and objects, including stone and paper conservation (library and archives), development and maintenance of the digital information system for the Preserve, computer training, construction of the «Packard Laboratory» for the study, storage, and display of finds from the joint excavations, joint publications, planning of an archaeological park of the ancient chora of Chersonesos.

All these projects are financed through *Pidtrymka Chersonesa* — a nongovernmental foundation based in Sevastopol. This organization assists the National Preserve of Tauric Chersonesos in its efforts to nominate Chersonesos to the UNESCO World Heritage List. ICA collaborators are extremely proud to have witnessed the first years of Ukraine's independence and to have had a chance to contribute to the preservation of its historical monuments. They express hope for further successful American-Ukrainian partnership at Chersonesos, and for the forthcoming inscription of the site to the UNESCO World Heritage List, which will contribute to the international image of Ukraine.

ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ И ИНСТИТУТ КЛАССИЧЕСКОЙ АРХЕОЛОГИИ.
НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ АМЕРИКАНО-УКРАИНСКОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Статья посвящена итогам более чем десятилетней работы Института классической археологии Техасского университета в г. Остине (ИКА) по изучению и охране памятников Херсонеса Таврического, а также сотрудничеству с Национальным заповедником «Херсонес Таврический», Министерством культуры Украины и другими организациями. Это сотрудничество стало возможным благодаря значительной финансовой поддержке этого проекта в первую очередь Гуманитарным институтом Паккарда (РНИ), Международным управлением исследований и обмена в Вашингтоне (IREX), фондами Брауна, Догерти и Мартел в Техасе, «Фондом взаимного согласия» и фондом Самьюела Креса в Нью-Йорке. В общей сложности донорами в разных формах было выделено почти 6 млн. долларов США на поддержку проектов в Херсонесе.

Такая значительная поддержка позволила провести в Херсонесе Таврическом комплекс успешных археологических и реставрационных работ, привлечь к ним иностранных специалистов в области палеоботаники и палеозоологии, геоморфологии, древней окружающей среды, дистанционного сканирования и физической антропологии. Все это необходимо не только для изучения памятника, но и для обучения персонала заповедника, а также студентов-археологов, в том числе из украинских университетов.

С 2001 г. в совместных раскопках принимали участие студенты магистерской программы «Археология и древняя история Украины» университета «Киево-Могилянская академия» (НаУКМА). Договор, подписанный с НаУКМА в 2002 г., включает несколько направлений сотрудничества. Дж. Картер учредил ежегодные стипендии для лучших студентов-археологов и выделил средства на покупку компьютерной техники для программы. А в 2005 г., по случаю 390-й годовщины создания НаУКМА, взял на себя обязанность оснастить кабинеты программы современным оборудованием, что, вне всякого сомнения, будет способствовать качественной подготовке украинских специалистов-археологов в этом университете.

В Херсонесе Таврическом успешно осуществляются следующие совместные украинско-американские проекты: раскопки на хоре и античных городищах; консервация, реставрация памятников и находок, в том числе не проводившаяся ранее консервация изделий из камня, библиотечных и архивных фондов; создание и поддержка информационной системы заповедника, компьютерное обеспечение и обучение; строительство здания «Лаборатория Паккарда» для изучения, хранения и экспонирования находок из совместных раскопок; подготовка совместных изданий; разработка плана создания Археологического парка античной хоры Херсонеса.

Финансирование всех этих проектов осуществляется через специально созданный для этого в г. Севастополе фонд «Підтримка Херсонеса». Фонд оказывает деятельную поддержку Национальному заповеднику «Херсонес Таврический» в подготовке его памятников для включения Херсонеса в Список всемирного культурного наследия ЮНЕСКО.

Сотрудники Института классической археологии чрезвычайно гордятся тем, что стали свидетелями первых лет независимости Украины и смогли внести посильный вклад в сохранение памятников ее исторического прошлого. Они надеются, что плодотворное украинско-американское сотрудничество в Херсонесе будет успешно продолжаться в дальнейшем, и памятники, расположенные на территории Национального заповедника «Херсонес Таврический», в самом скором времени будут включены в Список всемирного культурного наследия ЮНЕСКО, что в итоге будет способствовать росту международного имиджа Украины.